

Anlatı Metinlerinde Bilgisel Yapıdan Sözdizimsel-Biçimbirimsel Yapıya, Konudan Özneye Geçiş Olgusu ve Adların Kavram Alanı Üzerine

Doç. Dr. Aysu Erden

ÖZET

Yazınsal bir yapının derin yapısındaki genel konuyu, o yapıtı oluşturan paragraflardaki tümceler kendi derin yapılarında bulunan konuların toplamı oluşturur. **Konu** metinlerin ve tümceler derin yapılarındaki bilgiselliği, **özne** ise bu bilgiselliği tümceler yüzeyel yapılarında yansıtan biçimbirimsel ve sözdizimsel biçimleri ifade eder. Yazarlar konuların sürekliliğini korumak amacıyla konuları tümce düzeyindeki öğeleri dizgeleştirerek düzeneklerle ve metni oluşturan tümceler arasında yapısal bağdaşıklıklar kurarak (durumsal bağlama uygun olarak) konuları dizgeselleştirirler. Konudan özneye geçiş olgusu olarak adlandırılabilir olan bu durum yazınsal anlatı metinlerinde süreklilik ve odaklama olgularına da katkıda bulunur. Metinlerin derin ve yüzeyel yapıları arasında bulunan sözdizimi ve biçimbirimi düzlemlerinin kesişme bölgesinde ad-soyul kişi anlatımı, sözlüksel işleme ve sözlüksel dönüşüm olmak üzere üç dilbilgisi kuralı işlemektedir.

Anahtar Sözcükler: Konu, Özne, Bilişsel alan, Süreklilik belirticisi, İzleksel birimler, Adlaştırma dönüşümü, Sözlüksel işleme, Sözlüksel dönüşüm, Sonlayıcı düğümler, Odaklama olgusu.

ABSTRACT

In the deep structure of every sentence in a literary text there is always a **topic** which becomes functional when it is represented by the grammatical **subject** of that sentence. The topic belongs to the information structure of the sentence. When the topic becomes the grammatical subject in a sentence, this process is said to contribute to the topicality of the literary text. The three linguistic rules, (a) Nominal transformation, (b) Lexical insertion principle, (c) Lexical transformation operate when the two linguistic levels (syntax and morphology) take place where the deep and surface structures of the literary texts intersect.

Key Words: Topic, Subject, Cognitive domain, Leitmotif, Thematic unit, Nominal transformation, Lexical insertion principle, Lexical transformation, Terminal nodes, Topicality.

Giriş

Anlatı metninin içinde **konu** olma özelliğini taşıyan dil öğelerinin saptanmalarında, sözkonusu öğelerin gönderimde buldukları ve metindışı dünyada var olan nesne ve olguların belirlenmeleri yararlı olmaktadır. Ancak bu işlem için asıl yapılması gereken, konunun sürekliliğine işaret eden işlevsel özelliklerin metnin dilbilgisel yapısında nasıl ortaya çıktıklarının incelenmesi ve sınıflanmasıdır. Anlatı metnlerinde konu olma özelliği taşıyan ve bir ya da birden fazla paragrafta, kimi zaman da metnin tümünde süreklilik göstererek ortaya çıkan bu tür dil öğeleri sözkonusu metinlerde odaklama olgusunu oluştururlar.

Anlatı metninin konusunun sürekliliği içinde yer yer ortaya çıkarak odaklama olgusunu oluşturan kimi dil öğeleri gizli ve açık **adılar, adlar, ad öbekleri** ve **ad görevi yapan kimi sözcük öbekleri** olabilmektedirler ve metindeki konuyu (konuları) simgeleyen ve yüzeysel yapıda bulunan özne (özneler) olarak görev yapmaktadırlar. Konu metnin bilgisel yapısında bulunmaktadır ve soyuttur. Özne ise konunun, metnin yüzeysel yapısında adılar, adlar, ad öbekleri ve ad görevi yapan sözcük öbekleriyle simgelenmiş somut biçimdir. Bilgisel yapılar olan konular, yüzeysel yapılar olan öznelere dönüşürlerken kimi anlamsal baskılardan etkilendikleri için değişikliklere uğramakta ve zaman zaman yazara birden fazla seçenek sunmaktadırlar. Bu durumun nedeni de metnin derin yapılarında gizli olan bilgi ve anlam yapılarının çeşitli dil yapılarıyla ifade edilebilmeleridir. Yazar aynı anlamı yansıtan farklı dil seçenekleri arasında seçim yapma özgürlüğüne sahiptir.

Amaç ve Yöntem

Yazarların oluşturdukları anlatı metnilerindeki konuların sürekliliğini korumak amacıyla konuları, tümce düzeyindeki öğeleri aşamalı olarak dizgeselleştirerek düzenlemelerini ve metni oluşturan tümceler arasında yapısal bağdaşıklıklar kurarak konuları işlevselleştirmelerini kimi Türk öykü yazarlarından verilen örneklerle açıklamayı amaçlayan bu çalışmanın kuramsal yapısı Givon (1983), Enkvist (1985), Spencer (1991) Carstairs-Mc Carthy (1992), Langacker (1996) ve Fox (1996) gibi araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalara dayandırılmıştır. Ayrıca bu tür çalışmaların ışığında, öykü yazarlarının, tümcelerin sözdizimsel ve biçimbirimsel olan yüzeysel biçimlerini derin yapılarında bulunan bilgisel yapılarına, yüzeysel biçimde bulunan öznelerini ise yine aynı tümceler bilgisel yapılarındaki konularına, durumsal bağlama uygun olarak nasıl uyarladıkları öykülerden alınan örneklerle açıklanmaktadır. Ayrıca konudan özneye geçiş olgusunda metnin derin ve yüzeysel yapıları arasında bulunan sözdizimi ve biçimbirim düzlemlerinin nasıl kesiştikleri ve bu kesişme bölgesinde bulunan **ad-soyulu kişi anlatımı, sözlüksel işleme** ve **sözlüksel dönüşüm** gibi dilbilgisi kurallarının nasıl işledikleri konuları örneklerle ele alınmaktadır.

Anlatı Metinlerde Odaklama Olgusu ve Konu-Özne İlişkisi

Dilin temelinde iki yönlü bir olgu bulunmaktadır. Bu yönlerden birincisi **bilişsellik** (cognition) diğeri ise **toplumsal etkileşimdir** (social interaction). Bu yönler birbirlerini bütünleyen bilişsel ve işlevsel olmak üzere iki dilbilgisel yaklaşımı gündeme getirmektedir: **Bilişsel dilbilgisi** dilin yapısının temellerinde etkin olan durumsal bağlam ve toplumsal etkileşim özelliklerini vurgular. Bu görüşe göre sözcükler geleneksel anlamlar içeren salt anlam taşıyıcıları değildirler. Her sözcük, o sözcüğü kullanan ya da okuyan kişide belirli bilgi ve deneyim alanlarını harekete geçiren, sınırları olmayan, **esnek bilişsel alanlardır** (cognitive domain). Okur sözcüklerin geleneksel olarak belirlenmiş değerleriyle, gerçekte nasıl algılandıkları arasındaki farkı, kendi genel bilgisinden ve durumsal bağlama dayanan verilerden yola çıkarak çözümler. **İşlevsel dilbilgisi** dilin yapısının temellerinde etkin olan söylem ve toplumsal etkileşim özelliklerini vurgular. (Langacker,1996:332-333)

Langacker, yazar ile okuyucusu arasında yer alan iletişim konusuna şu açıklamayı getirmektedir: Yazarın ve okuyucunun bilgi ve birikimleri belirli bir alanda kesişirler. Bu alan yazar/ okuyucu ikilisi tarafından birlikte **paylaşılan bir söylem alanı** (current discourse space) oluşturur. Yazar ve okuyucu tarafından bu alanda paylaşılan müşterek bilgi ve ilişki dizileri ise onların arasındaki iletişimin temelinde bulunan **düşünsel alanı** (mental space) oluştururlar. Bu alanda bulunan kimi kavramlar da yazarın kullandığı kimi dil yapılarıyla ifade edilmektedirler. Dolayısıyla denilebilir ki, her dil kullanımının bir kavramsal içeriği vardır. Bu kavramsal içerik o dil kullanımının anlamının temelini oluşturur. Dil kullanımlarının metnin içinde geniş alanlara yayılmış olan kavramsal içerikleri ve çağrışımları vardır. Okuyucu, bir metni okurken, dikkatini, herhangi bir dil kullanımının o metnin söylemi içinde yayılmış olan ve süreklilik gösteren kavramsal içeriğinin bazı bölümlerinde yoğunlaştıracaktır. Dikkat yoğunlaştırıcı olma özelliğine sahip olan bu özel bölümler belirli nesne ya da ilişkilerle ilgilidir. (Langacker, 1996:335)

Konunun sürekliliği içinde yer yer ortaya çıkan **odaklama olgusu** (topicality), metnin sözdizimi içinde, birincisi üst düzeyde, ikincisi ise alt düzeyde olmak üzere iki ayrı aşamada ortaya çıkmaktadır. Birinci aşamadaki üst düzey odaklama olgusunda açık ve gizli olan tüm adılar yer alırken, ikinci aşamadaki alt düzey odaklama olgusunda ise sadece ad öbekleri ve ad görevi yapan tüm sözcük öbekleri yer almaktadır. Anlatı metinlerinde yer alan ve özne görevi yapan gizli ve açık adılar, artgönderimler ve sözcük öbeklerinin incelenmeleri toplumlardaki kişilerarası etkileşimlerle dilbilgisel yapılar arasında varolan ilişkilerin daha kolay anlaşılmasına belirli bir ölçüde yardımcı olmaktadır. Çünkü özellikle anlatı metinlerinde **özne**, dolayısıyla da **konu** görevini yüklenen adılar söyleme karşı duyarlı olan bir doğaya sahiptirler. Adıların tümce düzeyinde na-

sıl kullanıldıklarının incelenmeleri onların temellerinde yatan söylemi açığa çıkarır. (Fox,1996:VII-VIII)

ÖRNEK:I

(1) Nasıl da şaşarak bakıyor her şeye...(2) Ama bu şaşmanın gözlerinden daha öteye gidemediğini biliyorum.(3) Aslında Şaşan soran, düşünen değil, herşeyi olduğu gibi kabullenen, nasıl geliyorsa öyle yaşayan, ayakları gibi küçücük bir adam bu. (4) Bu kadar küçük ayaklı bir adam mutsuz bile olamaz.(5) Oyun oynar gibi yaşıyordur, çocukca...”

(Heççilingirler,1990: 52)

Yukarıdaki paragrafta odaklama olgusunun, konunun sürekliliği içinde, hem üst düzeyde hem de alt düzeyde ortaya çıktığı görülmektedir. Tümce(1) de 3. kişi tekil adıl **O** gizli öznedir ve tümce (3) teki **bu** işaret adılı olan özne ile belirtilen ve aynı tümcenin ad kökenli yüklemde ortaya çıkan **küçücük bir adam** ile tümce (4) ün öznesi olan **küçük ayaklı bir adam** ad öbeklerine işaret etmektedir. Tümce(2) de (**onun**) **gözlerinden** sözcük öbeğindeki tamlayan durumdaki 3.kişi tekil adılı düştüğü için, **göz+ler+i+n+den** sözcüğünün içindeki **-i-iyelik eki** tümce (1) (3) (4) ve (5) in öznelerine gönderimde bulunmaktadır. dolayısıyla, denilebilir ki sözkonusu paragrafın içinde odaklama olgusu, ileriye ve geriye yönelik olarak zincirleme gönderimde bulunan ve özne görevi yapan açık ve gizli adılarla ve ad öbekleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

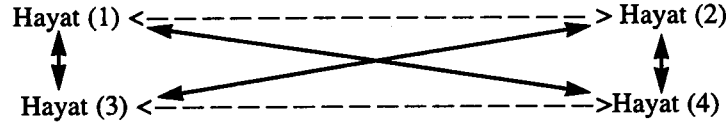
ÖRNEK II:

“Hayat biraz da yaşamadıklarınız çocuklar: Hayat yürümediğiniz yollar, dokunmadığınız insanlar. Hayat tanışıp aşık olmadıklarınız, uğrunda ölümü paylaşamadıklarınız... Hayat biraz da bunlar çocuklar”.

(Karabulut,1995:65)

Yukarıdaki paragrafta ise, odaklama olgusunun konunun sürekliliği içinde, sadece alt düzeyde ortaya çıktığı görülmektedir. Çünkü **hayat** sözcüğü tümcelerin tümünde yinelenen ve vurgulanan özne olarak kullanılmaktadır.

Dört tümcelik paragraf boyunca yinelenen öznenin tümceler arasındaki ileriye-geriye yönelik, çapraz ve dikey etkileşimini aşağıdaki şemayla şu şekilde açıklamak olasıdır:

Ad, eylem, sıfat, ve belirteç öbekleri gibi klasik tümce kurucularının ötesinde ve belki de daha üst düzeyinde bulunan bir odaklama olgusunun varlığından söz etmek olasıdır. Langacker da bu tür odaklama olgusunda farklı türlerde **kavram öbeklerinin** bulunduğuna işaret etmektedir. Ona göre bu kavram öbekleri, ilişkili oldukları ifade biçimi ya da dil kullanımlarının kavramsal içeriklerini vurgularlar ve sözkonusu dil kullanımlarının sözlük anlamlarının ötesinde sahip oldukları geniş anlamların temellerini oluştururlar Langacker, metinde, okuyucunun dikkatinin yoğunlaştığı ve odaklandığı belirli noktalara “profil” adını vermekte ve **profili** şöyle tanımlamaktadır: bir ifade tarzının profili, o dil kullanımının göndergesidir. Bu göndergenin temellerinde ise kapsamlı bir kavramsal bir içerik bulunmaktadır. : (Langacker, 1996:33-335)

Bir dil kullanımının **kavramsal içeriğiyle**, yazar ve okuyucusunun paylaştığı **söylem alanı** arasındaki ilişkiyi metindeki **eski** ve **yeni** bilgi açısından şu şekilde açıklamak olasıdır: Sözkonusu dil kullanımının taşıdığı kavramsal içeriğin yeni olan bölümü okuyucunun dikkatinin yoğunlaştığı **odak noktasıdır** (focus) bu durumu aşağıdaki gibi örnekleme olasıdır:

ÖRNEK III:

“Küçük bir kızla, bir oğlan çocuk arka bahçede beyaz bir köpeklerle oynuyorlardı. Oğlan bir kedi gördü”.¹

Görüldüğü üzere, birinci tümcenin söylem alanında olaya katılanlar küçük bir kız, bir oğlan çocuk, beyaz bir köpek ve de bir mekandır (arka bahçe). Birinci tümcenin söylem alanında bulunan ve iki öznenen biri olan kişi (oğlan çocuk) ikinci tümce ile bağlantı kurmakta, bu nedenle de iki tümce aynı söylem alanını paylaşmaktadır. Çünkü ikinci tümcedeki özne (oğlan) eski bilgiyi, nesne (kedi) ve yüklem (kedinin görülmesi olgusu) ise yeni bilgiyi vermektedir.

Anlatı metinlerinde, her tümcenin içinde kendinden önceki tümcelerde bulunan bilgilere gönderimde bulunan kimi dil öğeleri vardır. Her paragrafın içinde de kendinden önceki paragraflarda bulunan bilgilere gönderimde bulunan dil öğeleri bulunmaktadır. kısacası her tümcenin ve her paragrafın anlam alanının içinde önceki tümce ve paragrafların da ortak söylem alanında ortaya çıkan ve aynı bilgileri yansıtan bilgi birimleri var-

¹Örnek, Langacker(1996)dan uyarlanmıştır s:337

dır. İşte bu tür dil öğelerinin taşıdıkları anlamlar eski bilgi olarak adlandırılmaktadırlar. Bu birimler sözcükler ya da sözcük öbekleri olabilirler. Daha önceki tümce ve paragraflarda ortaya çıkan bilgi birimleri bir sonraki tümce ya da paragrafta kullanıldıkları zaman eski bilgi olmaktadır. Bu durumu aşağıdaki paragraflarda şu şekilde örneklemek olasıdır:

ÖRNEK:IV

“(1) Hergün bir **Alman disipliniyle** gelir **postacı**.(2) **Alman disiplini**, her şeyin yolunda gitmesinin bir başka adıdır aslında.(3) İşler biraz karıştığında-ansızın kar bastırıldığında örneğin-**disiplinden** eser kalmaz.(4) Ne trafik ışıklarını dinleyen,ne geçiş (5) her şey bol olup işler tıkrır tıkrır yürüdüğünde, düzenli, saygılı **disiplinlidir** Alman halkı. (6) Hergün bir Alman disipliniyle gelir postacı, dakika sektirmeden.(7) Yaz kış sırtında aynı incecik, lacivert naylon ceketle; Alman posta idaresi armalı tekerlekli sarı çantasıyla; yüzünde aynı ciddi gülümsemeye...(8) Otuz beşinde var şimdi.(9)**Altı yıl** önce, biz ne kadar **gençsek** o da o kadar gençti.(10) Genç ve geleceksiz.(11) **Altı yıl** önceki geleceğini bugün yaşıyor işte.(12)Aynı yerde, aynı noktada, **altı yılı** hiç yaşamamışcasına.(13) **Altı yıldır**, çantasını dolduran gazetelerin tarihleri, mektupların damgaları, takvimlerin günleri ilerliyor durmadan.(14)İlerlemeyen bir postacının kaderi...

(Baydar,1992:8)

Örneklere bakıldığında, birinci ve ikinci paragrafların ilk tümcelerinin birbirleriyle eş oldukları, bu nedenle de her iki paragrafın aynı söylem alanlarını paylaştıkları görülmektedir. Tümce (2) nin öznesi **Alman disiplini**, tümce (1) deki **ad öbegi+ilgeç** ten oluşan **Alman disipliniyle** bilgi biriminin söylem alanını paylaştığı için hem bir alt düzey odaklama örneği, hem de yinelenen bir eski bilgi örneği olarak kabul edilebilmektedir. yine aynı özne **Alman disiplini** (3) (6) tümceler için bir eski bilgi birimi olarak görev yapmaktadır. Öte yandan, tümce (1) in öznesi **postacı** 6-14 tümcelere bağlantı kurmakta, bu nedenle de ikinci ve üçüncü paragraflardaki sözkonusu dokuz tümceyle aynı söylem alanını paylaşmaktadır. Çünkü 9-14 tümcelerdeki özne (gizli adıyla temsil edilen **postacı**) eski bilgiyi, aynı tümcelerdeki yüklemeler ise yeni bilgileri vermektedirler.

Anlatı Metinlerinde söylem süreklilik gösterir. Yazar söylemi oluştururken derin yapıda bulunan eski ve yeni bilgiyi yüzeysel yapıda dilbilgiselleştirir ve bunları tümceler

haline getirdiği *önergeler* (propositions) aracılığıyla okuyucuya iletir. Söylem çok sayıda önermeler içerir. Tümceler söylemin sürekliliği içindeki *temel bilgi birimleridir*. Bu tümceler zincirler halinde birleşirler ve daha büyük birimler oluştururlar. *İzleksel birimler* ya da *paragraflar* (thematic units/paragraphs) olarak adlandırılabilen bu tümcenin birimleri aslında söylemdeki sürekliliğin karmaşık sürecidir. Bu süreçte izleksel birimlerin yapısını oluşturan iki tür süreklilik vardır: (Givon, 1983: 7-8)

1. Olayların Sürekliliği (Action Continuity) :

Sözdizimi tümcenin düzeyinde bir *düzenleme* (coding) aracıdır. Sözdizimi içinde olayların sürekliliği eylem sözcükleriyle bağlantılı olan *zaman* (tense), *görünüş* (aspect) ve *kiplik* (mood) gibi alt dizgelerle sağlanır. Diğer bir deyişle, olayların sürekliliği Paragrafın içinde zamanı ifade eden birimlerin birbirleriyle uyumlu bir biçimde dizilişleriyle ve tümcelerin yüklemelerindeki eylemlerin zamanlarının uyumlarıyla ilgilidir. Ancak paragrafın içindeki olayların arasında zamana bağlı bir **boşluk** (gap), **durak** (pause) ya da **ara** olabilir. Bu durum ise farklı zamanların kullanılmasıyla sağlanır.

2. Konu-Katılımcı Sürekliliği (Topic-Participant Continuity) :

Bu tür süreklilik, izleksel bir birim olan paragrafa ilgilidir. Her paragrafta bir *süreklilik belirticisi* (Leitmotif) vardır. Bu belirtici, paragrafın derin yapısındaki *konu*, ya da yüzeysel yapısındaki *özne*dir ve şu özellikleri taşır:

- (a) Metindeki olayın içindedir.
- (b) Paragrafın bir üst düzeyindeki konuyla yakından ilgilidir.
- (c) İzleksel paragrafı oluşturan aşamalı tümcelerin dizisinin tümünün *birincil konusu* (primary topic) ve *dilbilgisel öznesidir* (grammatical subject).

Metindeki olay, konu ve katılımcı sürekliliğini aşağıdaki paragraflarda şu şekilde örnekleme mümkündür:

ÖRNEK V :

(1) Asıl dertli olan, asıl birini seven **Hakkı Cells'ti**. (2) Henüz bu yaşta, zavallı çocuk gönül çekmek nedir bir büyük adam gibi **billiyor** ve bir büyük adam gibi yaranının acısını, kimseye sırt vermeyerek **taşıyor**. (3) Benzine bir tatlı solukluk, gözlerine bir derin bakış ve başına acayip bir **dalgınlık** geldi

(4) Ne mektepteki derslerine bakıyor,ne de evindeki kitaplarını **okuyabiliyordu...**

.....

(5)Hakkı Celis gittikçe herkesten uzaklaşmak istiyordu.(6) tıpkı o hayvanlar gibiydi ki, hastalandıkları zaman hemcinslerinden kaçarlardı ve ölmekten pek çok evvel ortadan **kaybolurlardı**.(7)Hakkı Celis, hatta Seniha'nın meclisini bile **aramıyordu...**

(Karaosmanoğlu,1979:100)

Yukarıdaki tümcelerin yüklemelerine bakıldığında, (1) (3) (5) ve (7) tümcelerin yüklemelerindeki bildirme belirten eylemlerde **-di'li** geçmiş zaman, (4) ve (7) tümcelerde ise anlatma belirten geçmişte süreklilik zaman **-yor+du** kullanıldığı için, paragraflarda zamanı belirten birimlerin birbirleriyle uyumlu oldukları görülmektedir. Ancak tümce (2) de şimdiki zamanı, tümce (6) da ise geniş zaman belirten eylemler kullanılmıştır.Bu durum ise, olayların geçmişteki sürekliliğinde ve anlatımında bir bölünme ya da ara oluşmasına neden olmaktadır.

Öte yandan (1) (2) (4) ve (5) tümcelerin özneleri, tümce (1) ve (7) nin özneleri olan **Hakkı Celis'e** gönderimde bulunan 3. kişi gizli tekil adıl **O** dur ve metindeki olayın içindedir, paragrafın bir üst düzeyindeki konuyla yakından ilgilidir ve paragrafı oluşturan tümcelerin tümünün de hem **birincil konusu**, hem de **dilbilgisel öznesi** olarak görev yapmaktadır.

Metindeki konu üç açıdan ele alınabilir:

1. Dilbilgisi dizgesi: Konuları tümce düzeyinde düzenekler.

2. Yapısal bağdaşıklıklar: Konunun saptanması için gerekli olan işlevsel alanı belirler.

3. Konunun sürdürülmesi için yazarın kullandığı yöntem: Metindeki konu sürekliliğinin nasıl korunduğunu inceler.

Bir paragraftaki her tümcenin derin yapısında bilgisel bir yapı bulunmaktadır. *İzlek-anlam odağı* (theme-rheme), *konu-yüklemlik* (topic-comment) ya da *odak noktası-ön-sayıltı* (focus-presupposition) gibi anlatımlarla açıklanan tümcenin bilgisel yapısı, aslında tümcenin derin yapısındaki sözdizimsel yapısını oluşturur. Tümcenin sözdizimsel ve biçimbirimsel yüzeysel biçimi derin yapıdaki bilgisel yapısına uygulanır. (Enkvist, 1985: 26-27)

Söylemin sürekliliği içinde *özne*, tümcenin sözdizimsel ve biçimbirimsel yüzeysel yapısına aittir. *Özne* dilbilgiselleştirilmiş bir konudur. Kısacası, *özne*, konunun *biçimbirimselleştirilmiş* (morphologized) şeklindedir. *Konu* ise ancak *özne* haline dönüştürülünce ayrı bir oluşum olarak incelenebilir. Dolayısıyla da konu, söylem açısından işlevsel olan

bir kavramdır çünkü iletişimsel bir amaca ve dinamizme sahiptir ve söylemin derin yapısına ait olan bir kavramdır.

Yazar bir tümcenin sözdizimsel ve biçimbirimsel olan yüzeysel biçimini derin yapısında bulunan bilgisel yapısına, yüzeysel biçimde bulunan öznesini ise yine aynı tümcenin bilgisel yapısındaki konusuna, durumsal bağlama uygun olarak, uyarlar. Bu uyarlamının nasıl gerçekleştiğini, aşağıda örneklenen üç dilbilgisi olgusu aracılığıyla şu şekilde açıklamak olasıdır:

1. Ad-soylu kişi anlatımları:

Adlaştırma dönüşümü (nominal transformation) sonucu, diğer bir deyişle, ad türeten biçimbirimlerin adlara eklenmesiyle türeyen ve tümcelerde ad olarak görev yapan ad-soylu sözcüklerle, ortaçlar “tümlaç alabilen, ad... gibi kullanılan eylem-soylu sözcükler” (*Türkçe Sözlük*, 1983:906), (Türkçe’de **-Ir**, **-mEz**, **-En**, **-EcEk**, **-Dık**, **-mİş** ekleri olarak ad gibi kullanılırlar) arasında ayırım yapan Chomsky, “Remarks on Nominalisation” (1970) adlı makalesinde *Sözdizimsel Dönüşüm Kuramından* (Theory of Syntactic Transformation) tamamen ayrı bir *Türetimsel Biçimbilimi Kuramı* (Theory of Derivational Morphology) geliştirmenin gereğine işaret etmektedir. (Spencer, 1991:69) Çünkü Chomsky’e göre *ad-soylu kişi anlatımları* (personal nominal expressions) belirli bazı ad öbekleriyle (NP) sürekli anlam ilişkisi içindedir. Ad -soylu kişi anlatımları, sürekli anlam ilişkisi içinde buldukları ad öbeklerine eklenen biçim birimler (morphemes) sayesinde ortaya çıkarlar.

ÖRNEK VI:

“*Modern dilci* bu yaklaşıma karşı çıkacaktır”

AD ÖBEĞİ	AD-SOYLU KİŞİ ANLATIMI	BİLGİSEL YAPI
“ <i>Moden diller</i> ” (sıfat) (ad)	“ <i>Modern dilci</i> ” (sıfat) (ad)	“ <i>Modern diller alanında uzmanlaşmış kişi</i> ”
-Ad-soylu kişi anlatımının ilişkili olduğu ad öbeği	-Söylemdeki konunun dilbilgiselleştirilmiş sözdizimsel ve biçimbilimsel yüzeysel biçimi: ÖZNE	- Söylemdeki konunun derin yapıda bulunan dilbilgiselleştirilmemiş bilgisel yapısı : KONU

Yukarıdaki örneğe bakıldığında tümcenin öznesi olan **modern+dil+ci** ad öbeğininin bir ad-soylu kişi anlatımı olduğu, sıfat+ad+türetim eki gibi üç birimden oluştuğu ve sı-

fat+ad birimlerinden oluşan bir başka ad öbeğiyle de (**modern dil**) yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle, **modern dil (ler)** olgusunun çok özel olan kavram alanından, ad-soyulu kişi anlatımına doğru, sözkonusu olgunun taşıdığı anlamın bütünü olduğu gibi aktarılmaktadır. Çünkü , bu ad-soyulu kişi anlatımı, “yapan, kılan, ilgilenen kişi “ anlamına sahip olan ve eklendiği tüm adlara bu anlamları katan **-cı** biçimbiriminin kendine özgü, özel bir anlamı olan bir ad öbeğine eklenmesiyle oluşmuştur. kısaca özetlemek gerekirse, **modern dil (ler)** ad öbeğinin taşıdığı özel anlamın, yukarıda sözü edilen ad -soyulu kişi anlatımının üzerinde yoğun bir baskı kurduğu ve onun anlamını sınırladığı sonucuna varmak mümkündür. Bu durum da **modern dilci** ad -soyulu kişi anlatımının derin yapısındaki dilbilgiselleştirilmemiş derin yapının (konunun) “modern diller alanında uzmanlaşmış kişi” olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, **modern dil+ci** dil yapısının sözdizimsel biçimbirimsel alanların kesistiği yüzeysel yapıda özne olarak görev yaptığı zaman derin yapıdaki ad öbeğinin anlamına bağlı kaldığı söylenebilir.

Bu nedenle, *modern dilci* “modern olan bir dilci” değil de “modern diller alanında uzmanlaşmış kişi” anlamına gelmektedir. Bu durum ise sözcük ve sözcük öbekleri üzerinde anlamsal bir baskının varlığına işaret etmektedir.

Ad-soyulu kişi anlatımlarının belirli bazı ad öbekleriyle anlam ilişkisi içinde olduğunu ayrıca şöyle örneklemek mümkündür:

ÖRNEK VII:

“Gece **eğitim müdürleri** konuk geleceklermiş” (Aral,1986:22)

Çoğul bir ad-soyulu kişi anlatımı olan eğitim müdürleri iki adın yanyana getirilmesiyle oluşturulmuş belirsiz adtakımıdır ve çoğuldur. tümcenin odak noktası olan bu ad-soyulu kişi anlatımının sürekli anlam ilişkisi içinde olduğu ad öbeği ise **eğitim müdürü** dür. Ancak, sözkonusu ad öbeğine eklenen, **ler** çoğul eki, konuk olarak gelecek olan kişilerin iki-üç eğitim müdürüne değil de bilinen bir eğitim müdürünün kendisine ve ailesine gönderimde bulunmaktadır. Bu durum ise **eğitim müdürleri** öznesinin derin yapısında bulunan dilbilgiselleştirilmemiş bilgisel yapının (konu:kapsamlı kavramsal içerik) **eğitim müdürü** ve **ailesi** olduğunu göstermektedir.

AD ÖBEĞİ (ÖZNE)			AD - SOYLU KİŞİ ANLATIMI				KONU
Eğitim	müdür	-ü	Eğitim	müdür	-ler	-i	eğitim müdürü ve ailesi
(Ad)	(Ad)	(iyelik eki)	(ad)	(ad)	(Çoğul eki)	(iyelik eki)	(Özne)

Görüldüğü üzere,tümcede hem **özne** hem de **konu** olan ad ve ad görevi yapan öge-

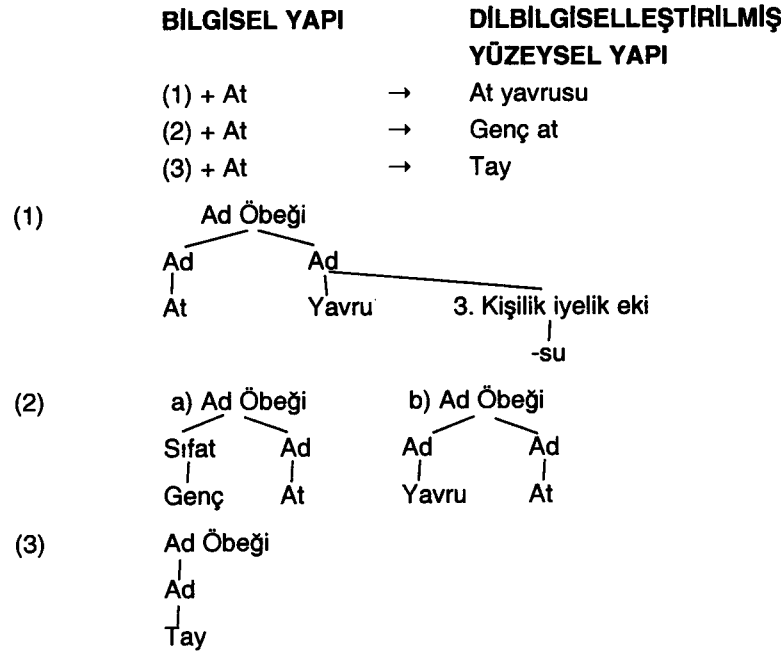
lerin incelenmesi, dil kullanımının temellerinde toplumsal etkileşim özelliklerinin yattığına işaret etmektedir. Bu durumun başlıca nedeni ise, Türkçe'de adlara eklenen-lerin, durumsal bağlama (situational Context) göre, eklendiği kişi adının ailesini de anlam alanının içinde bulundurmasıdır.

2. Sözlüksel işleme kuralı:

Sözcüklerin birbirleriyle ve içinde buldukları tümcelerle olan anlambilimsel ve biçimbirimsel ilişkilerini saptamak için çeşitli *sözlüksel işleme* (lexical insertion) olasılıklarını gözönünde bulundurmak gerekmektedir. Dönüşümsel anlambilimcilere göre, bir tümcenin üretilmesinde birbirleriyle dönüşümler aracılığıyla ilişkili olan bir dizi *öbek belirticisinin* (phrase marker) aynı anlamsal ve sözdizimsel tek bir bileşenin (component) içinde bulunması, tümce üretiminin anlamsal olmaktan ziyade sözlüksel olma özellikleri taşıdığını göstermektedir. Çünkü öbek belirticisinde *anlambilimsel özellikleri* (semantic features) yöneten *sonlayıcı düğümlerin* (terminal nodes) yerini, sözkonusu olan bu özellikleri içeren sözcükler almaktadır. Bu da her öge için hangi sözcüğün hangi öbek belirticisiyle yer değiştirebileceğini saptayan *sözlüksel işleme dönüşümlerinin* varlığına işaret etmektedir. (Carstairs-McCarthy, 1992: 15-16)

Üretimsel anlambilim açısından bakıldığında aşağıdaki sözcüklerin ve sözcük öbeklerinin anlamsal ve sözdizimsel ilişkileri incelenmeye değer görülmektedir: (2)

ÖRNEK VIII:

“At yavrusu”, “genç at” ve “tay” dil kullanımlarının hangisinin tümcenin *sonlayıcı düğümünün* yerini alacağı, tamamen, *durumsal bağlama* ve *yazarın isteğine* bağlı özel seçimidir. Bu üç dil yapısı, aynı anlambilimsel özellikleri taşımalarına karşın, farklı dil düzlemlerinde üretilmektedirler. “At yavrusu” ve “genç at” ad öbekleri olarak sözdizimi düzleminde, “tay” ise tek bir biçimbirim olarak biçimbilgisi düzleminde ortaya çıkmakta, ancak duruma göre her üçü de *bağımsız değişim* (free variation) içinde bulunmaktadır. O halde, biçimbirimlerine ayrılamayan bir sözcük olan “tay”, derin yapıda (+ad, -insan, +cins, +genç, +at) gibi anlambilimsel özellikler taşımakta, dolayısıyla da, “tay” sözcüğünün derin yapısında “at yavrusu” veya “genç at” gibi bir dil yapısı bulunmaktadır. İşte derin yapıda bulunan bu dil yapısına uygulanan ve belki de *tay dönüşümü* olarak adlandırılabilir bir dönüşüm sonucunda “tay” sözcüğü, tümceye, sözlüksel işleme kuralına bağlı olarak yerleştirilmektedir.

Tümce içinde hangi sözcüğün hangi öbek belirticisiyle yer değiştirebileceğini saptayan sözlüksel işleme kuralını şöyle örneklemek mümkündür:

ÖRNEK IX

“**Bulaşıkları** iyi durula,deterjan artıkları kanser yapıyormuş .”
(Aral,1986:22)

Bulaşık sözcüğünün sözlük anlamı “kirli kap” veya “yiyecek ya da içecek kullanılan yıkanmamış mutfak eşyası ya da kap kacak” tır: (**Türkçe sözlük**, 1983:186) Ancak bu tümcede **bulaşık** sözcüğü “ kirlerinden arınmış ancak sabunlu kalmış olan kap kacak” anlamında kullanılmaktadır. Böyle bir anlam sözlüklerde rastlanmayan ancak toplumda benimsenmiş bir anlamdır .Dolayısıyla da, **bulaşık** sözcüğünün derin yapısında bulunan dilbilgiselleştirilmemiş kapsamlı kavramsal içeriğin, hem sözlük anlamı (kirli kap-sıfat +ad) ,hem de toplumun atfettiği **özel** anlam (sabunlu kap-sıfat+ad) birlikte oluşturmaktadırlar. Bu durumda, “kirli kap” ve “sabunlu kap” dil kullanımlarının hangisinin tümcenin sonlayıcı düğümünün yerini alacağı tamamen durumsal bağlama ve yazarın isteğine bağlı özel seçimidir.

3. Sözlüksel Dönüşüm:

Derin yapıdaki yüklem bir üst tümcenin yüklemdeki anlama yükseltmesi (predicate raising) işlemi olan sözlüksel dönüşüm (Lexical transformation) uygulanması sonucu müşterek derin yapıdan, durum bağlamına uygun olarak iki ayrı tümceye ulaşmak olasıdır.

ÖRNEK X:

- (1) Ali adamı öldürdü
- (2) Ali adamın ölmesine neden oldu.

Dönüşümlü anlambilimcilere göre bir tür ettirgen olan öldürmek fiilini içeren bu tümcelerin derin yapısında bulunan ve her iki tümce için ortak olan üçüncü tümcenin şöyle olabileceği düşünülecektir:

(3) Ali adamın *canlı olmamasına* neden oldu.3 (Derin Yapı)

Sözkonusu üç tümcedeki eylemleri aşağıdaki şekilde sıralayarak anlamlandırmak yerinde olacaktır:

“Canlı olmamak”	→	ÖLÜ OLMAK (Derin yapıdaki dilbilgiselleştirilmemiş bilgisel yapı)
“Ölü olmak”	→	ÖLMEK
“Neden olmak+ölmek	→	ÖLDÜRMEK

Derin yapıdaki eylemin yüzeysel yapıdaki tümcede bulunan eylemin anlamına yük-
seltmesini aşağıdaki örnekle şöyle açıklamak mümkündür:

ÖRNEK:XI

“Onbir yaşındaki, herşeye katlanmış, büyük, altları çürük sa-
rı gözleri, rengi hastalıklı yüzü; ufak, çirkin, adi elleri, yenmiş
tırnaklarıyla yanından uzaklaştırmak istenilen sokulganlığıyla
hiç de sevimli değildi”. (Abasıyanık,1997:153)

“Yanından uzaklaştırmak “ öbeğinin derin yapısında “yanında bulunmamasını sağ-
lamak” (sağlamak+yakında bulunmamak) ve “uzak bulunmasını sağlamak” (sağla-
mak+uzakta bulunmak) gibi bilgisel yapılar bulunmaktadır. Bu bilgisel yapıların aşağı-
daki dilbilgisel biçimlerinden hangisinin tümcede kullanılacağına yine yazarın kendisi
karar verecektir.

“...yakında bulunmamasının sağlanması istenilen...”

“...uzakta bulunmasının sağlanması istenilen...”

SONUÇ

Yazarlar oluşturdukları metinlerdeki konuların sürekliliklerini korumak için iki ge-
nel yöntem kullanmaktadırlar:

1. Konuları tümce düzeyinde düzeneklerler. Bunun içinde dilbilgisi düzeyindeki
öğeleri aşamalı olarak dizgeselleştirirler.

2. Yapısal bağdaşıklık kurarlar. Bu amaçla da hem tümceciklerin birer parçası ol-
dukları tümcelerin aralarındaki, hem de tümcelerin birbirleriyle olan ilişkilerini oluşturu-
rlar. Böylelikle de konuların işlevsel olmalarını sağlarlar.

Bir metnin derin yapısındaki genel konusunu, metindeki paragraflarla tümcelerin de-
rin yapılarındaki konuların toplamı oluşturur. Bu durum da metindeki süreklilik olgusu-

3. Örnek, Spencer (1991)'den uyarlanmıştır. s: 68

na ayrıca katkıda bulunur. Çünkü *konu* ve *özne* bir metnin *süreklilik belirticileridir*.

Metinlerde bilgisel yapıdan biçimsel yapıya ve konudan özneye geçiş olgusunda söz-konusu metinlerin derin ve yüzeysel yapıları arasında sözdizimi ve biçimbirim olmak üzere iki farklı düzlemin kesiştiği yerde üç dilbilgisi süreci yer almaktadır:

1. *Ad-soylu kişi anlatımlarının* kimi (sıfat+ad) ad öbekleriyle yakından ilişkili olması konunun özneye dönüşürken kimi anlamsal baskılardan etkilendiğini göstermektedir.

2. *Sözlüksel işleme kuralı* konunun özneye dönüşürken yazarın eş anlambilimsel özellikleri taşıyan dil yapıları arasında durumsal bağlama uygun olarak seçim yapma özgürlüğüne sahip olduğuna işaret etmektedir.

3. *Sözlüksel dönüşüm*, yazarın derin yapıda müşterek ve tek bir konu ile tek bir yüklemden oluşan bir bilgisel yapıya sahip olan iki farklı yüzeysel yapı arasında seçim yaparken, müşterek olan eylemi, durumsal bağlama göre, farklı şekillerde yorumlayabileceğini, ancak bu yorumlamanın özneye yönelik olmayacağını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abasıyanık,Sait Faik (1977) "Karidescinin Evi" **Mahalle Kahvesi**, Ankara :Bilgi yayınevi, ss:149-157)
- Aral,İnci (1986) "Ağda Zamanı" **Ağda Zamanı**, İstanbul:Kaynak yayınları, ss:21-32
- Baydar,Oya (1992) **Elveda Alyoşa**, İstanbul:Can Yayınları Ltd.
- Carstairs-McCarthy, Andrew (1992) **Current Morphology**, London: Routledge
- Enkvist, Nils Eric (1985) "Text and Discourse Linguistics, Rhetoric and Stylistics" **Discourse and Literature (New Approaches to the Analysis of Literary Genres)** Edt. Teun a. Van Disk, Amsterdam: John Benjamins vol: 3, SS. 11-38.
- Fox,Barbra A, (1996) "Introduction" **Studies in Anaphora**, Edt.Barbra Fox, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- Givon, T. (1983) "Topic Continuity in Discourse" **A Quantitative Cross Language Study** Amsterdam: John Benjamins.
- Hepçilingirler,Feyza (1990) "Öyküsüne Sığmayan Küçük Adam" **Kırlangıçsız Geçti Yaz**, İstanbul: Cem Yayınevi, ss:51-55
- Karabulut, Özcan (1995) " Hayat Biraz da Yaşamadıklarımız Çocuklar" **Karşı Öyküler**, Ankara:Edebiyat ve Eleştiri Yayınları, ss: 65-76
- Karaosmanoğlu,Yakup Kadri (1979) **Kiralık Konak**, İstanbul: Birikim Yayınları
- Kocaman, Ahmet (1990) "Dilbilim Terimleri Sözlüğü" **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara: Hitit Yayınevi
- Langacker,Ronald W.(1996) " Conceptual Grouping and Pronominal Anaphora " **Studies in Anaphora**, Edt.Barbra Fox, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Spencer, Andrew (1991) **Morphological Theory (An Introduction to Word Structure in Generative Grammar)**, Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Türkçe Sözlük** (1983) Türk Dil Kurumu Yayınları, 505/1, 7.Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi